

A geisha és gésa szóalakok a japán nyelvtörténet tükrében*

6. A Meidzsi-korban a kanahasználat módjairól szóló vitákkal párhuzamosan a japán nyelv latin betűs átírásának kérdései is foglalkoztatták a japánokat és külföldieket egyaránt. Ebben a vonatkozásban feltétlenül meg kell említenünk JAMES CURTIS HEPBURN fentebb említett szótárát, amelyet a szerző az első három kiadásnál minden alkalommal bővítésekkel, kiegészítésekkel látott el, és amelyben némi változtatásokat hajtott végre a latin betűs átírási rendszerben is. Az 1867-ben megjelent 1. kiadásban azt írja, hogy „In Romanizing the words, the effort has been in every case to express the sounds as pronounced by the most cultivated natives. And the system of orthography, with a few variations, is that generally adopted by the students of the language in Japan. [...] The horizontal mark over the vowels: as *ā, ī, ō, ū*, indicates merely that the sound is prolonged” (i. m. vi, ix). Ami az *orthography* szót illeti, itt minden bizonnyal a latin betűs átírás módjáról van szó. Az 1872-es 2. kiadástól a vízszintes jelet már csak az *o*-ra és *u*-ra alkalmazza. A szóban forgó szótárban már eleve az 1. kiadástól kezdve hiányzik az *ē*-féle írásmód, ami arra vall, hogy az amerikai szótáríró vagy nem ismerte, vagy nem észlelte, hogy az [e:] jelen van a japán nyelvben, a tokiói nyelvjárásban, vagy lehet, hogy csupán arról van szó, hogy HEPBURNnek ugyan erről tudomása volt, de az addigi átírás hagyományai szerint járt el. Megjegyezzük, hogy az *e+e* kanajelekkkel rögzített töltelékszóra, amely a 3. kiadásban szerepel, HEPBURN az *ee* latin betűs átírást használta. A szótár bevezetésében a 2. kiadástól kezdve megvan a nyelvjárásról szóló szakasz, ahol azt olvassuk, hogy „Yedo”-ban „*Na* is changed into *ne*; as, *nai* into *nei*; *shiranai* into *shiranei*; *sō de nai* into *sō de nei*.” (HEPBURN a 3. kiadásban, amelyben már a *Yedo* helyett a *Tōkyō* szót használja, ugyanazt ismétli, mint a 2. kiadásban.) Ezzel kapcsolatban MATSUMURA AKIRA megjegyzi, hogy ha ezt elfogadjuk, akkor ez azt jelenti, hogy az [ai] > [ei] hangváltozás az [ai] > [e:] mellett külön létezett, de mivel HEPBURN leírása rövid, nem lehet állást foglalni (MATSUMURA 1998. i. m. 223). Bizonyos azonban, hogy éppen ez a *nai* tagadó partikula vulgáris stílusban általában nem [nei]-nek, hanem [ne:]-nek hangzott és

* L. MNy. 2006: 176–85.

hangzik Tokióban. Amint fentebb láttuk – ahogy maga MATSUMURA rá is mutatott –, SHIKITEI SANBA az [e:] ejtést sokkal gyakrabban az *-e+i* kanajelekkkel jelölte mint az *-e+e*-vel. Annak ellenére, hogy az [e:] HEPBURN korában is létezett, ezen ejtésre nem alkotott külön latin betűs átírást, amelyre az *ē* lenne várható.

Említést érdemel az, hogy az orientalisták 1873-ban, Párizsban rendezett első nemzetközi konferenciáján a „De la transcription européenne des textes japonais” címmel két ülést is tartottak. Tehát abban az időben tárgyaltak a kérdéstről, amikor már HEPBURN szótárának második kiadása is napvilágot látott. Azonban az üléseken, amelyeken jeles orientalisták, többek között az osztrák AUGUST PFIZMAIER és a francia LÉON DE ROSNY is részt vettek, elfogadásra talált egy olyan átírási mód, amely néhány lényeges pontban különbözik a HEPBURN szótárában használatostól. Egy jellegzetes példaként – amelyről fentebb már szó esett – felhozhatjuk az akkoriban *ka+u*, *ko+u*, *ka+fu* és *ko+fu* kanajelekkkel – így négyféle képpen – rögzített szótagok latin betűs átírásának problematikáját. A négyféle kana írásmódnak történeti okai vannak, és az ejtések már régen azonossá váltak, tehát HEPBURN szótárában, amely a latin betűs címszavak után ezeket kanajelekkkel is – nagyjából a történeti kanahasználattal – jelölte meg, az első kiadástól kezdve *kō*-val írta át mind a négyet. Ezzel szemben a konferencián a négyféle kanahasználatnak megfelelően négyféle latin betűs jelölésmódot fogadtak el: *kau*, *kō*, *k'au* és *k'ō* (Congrès international des Orientalistes. Compturendu de la première session. Párizs, 1873. 1: 114–30, 390–416). Ebben a komplikált átírásban a korabeli kanahasználat erős befolyását lehet érezni. Ilyen körülmények között érthető, hogy a konferencián szóba se jöhetett az *-e+i*-féle kanajelek latin betűkkel való jelölésmódjának kérdése, amely alig kelthette fel a tudósok figyelmét.

Ritkaságyszámba ment azonban az olyan vélemény, miszerint az akkori kanahasználatot követve ültessék át latin betűkkel a japán szavakat, és általában arra irányult a törekvés, hogy a kiejtést jobban tükröző, fonetikusabb átírási rendszert alkossanak. HEPBURNnek a Japánban és külföldön is nagy népszerűsége szert tett szótára jó példa az efféle átírási módra, ámbár a mássalhangzók jelölésmódja angolos. Igaz, hogy a Meidzsi-kor elején többféle átírási mód volt forgalomban, de az idegen nyelvek közül az angol nyelv egyre nagyobb befolyásra tett szert politikai, gazdasági, tudományos, kulturális és egyéb területeken, így természetes következményének tekinthető az, hogy a HEPBURN-féle átírás kezdett tért hódítani.

1884-ben megalakult a Rōmajikai (a korabeli átírásban: *Rōmajikwai* 'A Latin Betűk Egyesülete'), és egy évre rá kiadott egy kis füzetecskét a latin betűs átírás módjáról, amelyet később HEPBURN is követett szótárának 1886-ban megjelent 3. kiadásában. Az Egyesület azt tűzte ki célul, hogy abbahagyják az eddigi írásjegyek használatát, és helyettük a latin betűket alkalmazzák a japán nyelv leírásában. Az átírás szabályaiban említett 3. cikkely szerint a hosszú magánhangzók esetében a betű fölé vízszintes jelet kell tenni: *ā*, *ī*, *ū*, *ē*, *ō*, amelyek az *ū* és *ō* kivételével ritkán használatosak. A 8. cikkely pedig felsorol olyan kínai írásjegyeket (永, 計, 芸 stb.), amelyeknek olvasata melléjük van írva katakanával: *e+i*, *ke+i*, *ge+i* stb., és kimondja, hogy a latin betűs átírásban ezek *ei*, *kei*, *gei* stb. legyenek és nem *ē*, *kē*, *gē* stb. módján írandók. Kétségtelen, hogy a 8. cikkelyt azért kellett beiktatni, mert a gyakorlatban ezeket a kínai írásjegyeket [e:], [ke:], [ge:] stb.-nek ejtik. Az átírás három alapelve a következők voltak: 1. a mássalhangzók jelölésére általában az angolban használatos betűk, a magánhangzók esetén az olaszban (ill. németben vagy latinban) használatos betűk kerülnek alkalmazásra; 2. a kanahasználatól függetlenül a kiejtés szerint alkalmazzák a latin betűket; 3. lehetőleg azt tekintik standardnak, amelyet az iskolázott tokióiak ejtenek (YOSHIDA-INOGUCHI i. m. 281–303). Tehát a (2) és a (3) elvek figyelembevételével nyugodtan bevezethetők volna az *ē*, *kē*, *gē* stb.-féle jelölésmódot a latin betűs átírásban. BASIL HALL CHAMBERLAIN jeles japanológus, aki tanára volt UEDA KAZUTOSHinak a Tokiói Egyetemen, az „A Handbook of Colloquial Japanese” című könyvében (2. kiad. Tokió, 1889.)

megjegyzi, hogy „Long *e* hardly occurs excepting in the interjection *nē*.” CHAMBERLAIN szerint „The diphthongs *ae*, *ai*, *ao*, *au*, *ei*, *oi*, *ui*, call for no remark, each vowel retaining its own proper sound, as in Spanish or Italian. Thus the second syllable of *kirei*, »pretty«, sounds nearly like the English word »ray (not like »rye«)... The vulgar in Tōkyō say *ai* for *ae*, and *oi* for *oe*; thus *mai*, instead of *mae*, »before«; *koi* (which means »love«), instead of *koe*, »voice«. They also often contract *ai* into a long *ē*, as *naranē* for *naranai*, »it won't do«. But this is as bad as the dropping of the letter *h* by cockneys.” (i. m. 14–6). HEPBURN *ee*-jével szemben CHAMBERLAIN, aki részt vett a Rōmajikai átírással kapcsolatos szabályzatának kidolgozásában, használja az *ē*-t néhány japán eredetű szó átírására. Valószínűnek tartjuk tehát, hogy CHAMBERLAIN, HEPBURN és mások is, akik hosszabb ideig Japánban tartózkodtak, esetünkben mégsem az előbeszédet vették figyelembe, hanem a kanahasználat hatása alá kerültek, és az *ei* latin betűs átírásának gyakorlatilag akaratlanul is két hangértéket, [ei]-t és [e:] -t tulajdonítottak. (A most előadtak fényében nem zárható ki, hogy a fentebb említett, XVII. századi japán–portugál szótárban szereplő *Gueixa* szóalakkal kapcsolatban is hasonló jelenség állítható.) Ezzel szemben a német nyelvű japán nyelvkönyvek kissé másképpen kezelik a kérdést. RUDOLF LANGE szerint (Lehrbuch der japanischen Umgangssprache. Stuttgart–Berlin, 1890. xx) „Stehen zwei Vokale neben einander, so behält jeder möglichst seine Aussprache. In der Verbindung *ei* wird das *e* lang gesprochen und *i* ist nur wenig zu hören. [...] In der Sprache der niederen Klassen in Tōkyō wird *ae* und *ai* oft *ē* gesprochen, z. B. *sō ja nē* = *sō ja nai* so ist es nicht. *au* und *ou* lauten in den westlichen Dialekten oft *ō*, daher *kō* = *kau* kaufen, *omō* = *omou* denken”. HERMANN PLAUT (Japanische Konversations-Grammatik. Heidelberg – Párizs – London – Róma – Szt. Petersburg, 1904. 2) pedig azt írja, hogy „*ei* ist wie *ee* in See zu sprechen, doch klingt oft ein schwaches *i* nach. Wo sonst zwei Vokale zusammenstehen (au, ai, ou, oe), werden beide gesondert gesprochen mit stärkerer Hervorhebung des ersten.”

A Rōmajikai által 1885-ben kihirdetett átírási rendszerrel szemben – amely csak nagyjából, de nem teljes mértékben egyezik meg a később HEPBURN névvel fémjelzett átírási rendszerrel – rögtön ellenvélemény kapott hangot, amely a kana „ábécé” alapján építette fel az átírási rendszert. Ezen véleményt, amely *Nipponshiki* (e rendszer szerint: *Nipponsiki*) néven ismert és a későbbi *Kunreishiki* (e rendszer szerint: *Kunreisiki*) átírási rendszer előfutárának tekinthető, TANAKADATE AIKITSU fizikus (1856–1952.) fogalmazta meg 1885-ben (l. részletesen KIKUZAWA i. m. 140–4, 191–4; KOIZUMI i. m. 208–19; HIRAI i. m. 189–94). TAMARU TAKURŌ, aki egyik vezéralakja volt a *Nipponshiki* rendszerű latin betűs írás mozgalmának, az először 1920-ban megjelent könyvében az *ei*-féle átírás mellett foglal állást hivatkozván az *-e+i* kanahasználatra és arra, hogy a formális olvasás esetén *ei*-nek ejtik, például a *Meiyo* (’becsület’) és *Seimei* (’élet’) átírásokat hozza szemben a *Méyo* és *Sémé* formákkal. Arról is szól, hogy a *ne+e+sa+n* ネーサﾝ szóra az *ê* (vagy *ee*) használatos (Romaji bun no kenkyū. 7. kiad. Tokió, 1952. 63–4), amelyről már említést tettünk.

Láttuk fent, hogy az Oktatásügyi Minisztérium 1900 augusztusában kibocsátotta azt a rendeletet, amely tartalmazta az utasításokat a kínai eredetű szavak kanahasználatának új szabályairól az elemi iskolai oktatásban. Néhány hónappal később, 1900 novemberében pedig a Minisztérium közzétett egy beszámolót a latin betűs írásmódokkal kapcsolatos vizsgálódásokról és javaslatokról, amelyeket több irányból kritizáltak, és amelyek nem valósultak meg. A *Nipponshiki*-t és a *Hebonshiki*-t keverten tartalmazó latin betűs írásmódról volt szó, amely kompromisszum szüleménye. A beszámoló készítői között ismét ott találjuk UEDA KAZUTOSHIT (l. részletesen YOSHIDA – INOUCHI i. m. 284, 363–74; KIKUZAWA i. m. 144–6). Különös figyelmet érdemel a javaslatoknak az a része, amely a hosszú magánhangzók latin betűs átírásáról hoz példákat, a magánhangzók hosszúságát viszsziertes ékezzettel jelölve. Közülük csak egy példát találunk az *-e+i* kanajelekkal kapcsolatban: *e+i* – *Te-*

ikoku Tēkoku (‘A birodalom’). Ezután az a megjegyzés következik, miszerint a vizsgálódások után meg kell határozni azokat a szavakat, amelyek ezt a jelölésmódot kövessék. Nem meglepő tehát, hogy a későbbi részben a *seimitsu* névalak szerepel a latin betűs átírásban (YOSHIDA–INOUCI i. m. 367, 371), amelyre azonban a *sēmitsu* betűképet lehetett volna felvenni azért, hogy összhangban legyen a *Tēkoku*-féle átírással. Az utóbbi jelölésmód bevezetése rokon vonást mutat azzal a kanahasználati reformmal, amely – amint láttuk – 1900 után néhány évig be volt vezetve az elemi iskolákban. Ha csak az *-e* magú nyújtóhangoknál maradunk, az *ē, gē, tē* (stb.)-féle latin betűs átírásról szóló ötlet a „vonalhúzó kanahasználat” (*bōbiki kanazukai*) 1905-ös tervezetét öt évvel előzte meg, bár nem határozott formában; mind a kettő csak a javaslatokban szerepelt, és nem került hivatalos alkalmazásra. Ezek a körülmények arra vallanak, hogy az ún. foneticizmus hívei az [ei] helyett az [e:] ejtést találván elfogadhatónak a köznyelvben, következésképpen az *-ē*-féle latin betűs átírás bevezetését szorgalmazták.

7. Ha már a Meidzsi-kor előtt az edoi nyelvjárásban egyszer megtörtént az [ei] > [e:] hangváltozás – aminek folytonosságáról az is tanúskodik, hogy a Meidzsi-korban a kanahasználatban is a latin betűs átírásban is egyaránt megnyilvánult az [e:] megléte, még ha javaslat szintjén is – joggal felvetődik a kérdés, hogy a japán nyelv latin betűs átírásának kidolgozói – akik egy bizonyos rendszer alapján mind a kiejtés szerinti átírási mód hívei voltak – miért nem törekedtek az *-e+i*-féle kanajelekkal rögzített íráskép [e:]-féle ejtésének megfelelőbb visszaadására, és miért elégedtek meg azzal, hogy csupán a kanajeleknek megfelelően írták át *ei, kei* stb. formában latin betűkkel. Mivel már az *o* és *u* magánhangzók hosszúságának jelzéséért ezek fölé a [^] vagy ^ˉ segédjel került, nyugodtan be lehetett volna vezetni az *ē*, az *ē* vagy esetleg az *ee* betűképet.

Arra, hogy mennyire befolyásolja a kanahasználat a latin betűs átírás módját – amely általában nem a transliteráció (átbetűzés) elvét veszi alapul – jó példaként szolgál a jövevényszavak latin betűs átírásának kérdése, amely kevésbé került terítékre. Napjainkban olyan jövevényszavakkal kapcsolatban, amelyeknél egy-egy *-e* magú kanajel után egyenes vonal következik, általában az a helyzet, hogy a kérdéses részt [e:]-nek, és nem az [ei]-nek ejtik, holott az utóbbi lenne várható az eredeti angol ejtés alapján: *ゲーム ge-mu* (*gēmu* < ang. *game*), *ケーキ ke-ki* (*kēki* < ang. *cake*) stb. Ezek a jövevényszavak – amint megemlítettük – az *-e* magú nyújtóhangokkal rendelkező ama kevésszámú japán szavak csoportjába tartoznak, amelyeknek nincs [ei] ejtésű párja. Megemlítendő, hogy olyan jövevényszavak is vannak, amelyek a két alak között ingadoznak. HEPBURN japán–angol szótára 1887-es 3. kiadásában előfordul címszóként az angol *page* szóból származó japán szó: *PEJI* ^{ペイジ}, melynek latin betűs írásképét az 1896-os, valamint 1909-es japán–angol szótárban is használták (l. SŌGŌ MASAOKI – HIDA YOSHIFUMI, *Meiji no kotoba jiten*. Tokió, 1986. 524). Tehát a latin betűs címszó után a katakanajelekkal *pe+i+ji* áll, holott manapság ez a szó általában a ^{ページ} (*pe-ji*) kana írásképpel rendelkezik, így a latin betűs átírása *pēji* lesz. Azonban most is néha-néha találkozunk a *pe+i+ji* kana írásképpel (például a fentebb említett *Nippo jisho* 1973-as reprint kiadásának tájékoztatójában). Először 1915-ben jelent meg a japán nyelvnek olyan szótára (japán ajkúak számára), amelyben a címszavak át voltak írva latin betűkkel. A szótár szerkesztője a fent már említett UEDA KAZUTOSHI, ezért nem lepődünk meg azon, hogy *PĒJI* alakban szerepelteti a címszót (Romaji-biki kokugo jiten. Tokió, 1915.; l. még SAKAIDA TOSHINOBU, *Rōmaji biki kokugo jiten*. Kokubungaku. Kaishaku to kanshō 62. 1997/1: 21–3. A későbbi kétnyelvű [japán–idegen nyelvű] szótárakban is, ha a címszavak nem kanajelekkal, hanem latin betűs átírásban szerepelnek, ez a betűkép fordul elő általában.) A kana íráskép ingadozott és ingadozik ugyan, de az élőbeszédben a *pe+i+ji* kana íráskép hamar ugyanolyan bánásmódban részesülhetett, mint az *-e+i* kanajelekkal rögz-

zített kínai eredetű szavak. Mindenesetre bizonyos, hogy a jövevényszavakra alkalmazott katakana szótagírásnál vonallal – nyújtójellel – való jelölésmódjának köszönhetően könnyen megszülethettek az *ē*, *gē*, *kē*, *pē* stb. féle latin betűs átírások, amelyeket fentebb már alkalmaztunk.

A történeti kanahasználat országos bevezetése a Meidzsi-korban véleményünk szerint inkább visszafordította a természetes folyamatot, és újra életre kellette a régi [ei] ejtést, most mint hiperkorrekt formát. Ez minden bizonnyal hozzájárult az *-e+i* kanajeleknek majdnem mindenkori latin betűs átírása, az *-ei* születéséhez is. A másik figyelembe veendő körülmény az, hogy az *-o* magú nyújtóhangnak, vagyis az [o:] ejtésnek jelöléséül szolgáló kanajelek – az *-e* magú nyújtóhang esetéhez képest – gyakran az ejtéstől sokkal eltérőbb írásképekkel rendelkeztek, aminek egy-két jellegzetes példájáról (*chō*, *kō* stb.) fentebb már említést tettünk. Úgy véljük, hogy az efféle kanahasználat, amelyben az írásképek és a hangkép között nagyobb távolság volt, került a figyelem középpontjába a latin betűs átírási módok kidolgozásakor a XIX. század második felében.

Ezek után érthető, hogy a latin betűs átírások akkori kidolgozói az *-ei* mellett döntöttek, így nem a *gēsha*, hanem a *geisha* betűkép született. A nyújtójelet gyakran kihagyják a japán és külföldi nyomtatványokban egyaránt, és ha a nyújtójellel ellátott *ō* helyére a *o* kerül, akkor kaotikus helyzetet teremt tekintettel arra, hogy a vonalnyi különbség a jelentést is megváltoztatja (l. pl. TAKAHASHI TARŌ, Ekimei no rōmaji hyōki to o-dan chōon hyōki no kokusaika: Kokubungaku 62. 1997/1: 184–7), bár a japánul nem tudók számára gyakorlatilag mindegy és a helyzet alig változik. Hasonló helyzet állna elő az *-ē*-féle átírás esetében, és az *-ei*-féle átírás ebben a tekintetben szerencsésnek mondható (vö. HATTORI SHIRŌ, Shinpan On'inron to seishohō. Tokió, 1979. 204). Mindenesetre újabban ismét felbukkan egy olyan irányzat, amely az átbetűzés (transzliteráció) elvét követi a japán szavak latin betűs átírásában (a Linguistic Bibliography japán adatközlője 1987 és 1995 között például a *jodōshi* 'segédige' helyett *zyodousi* átírási módot alkalmazta). Ebben a vonatkozásban talán nem érdektelen egy kis megjegyzést fűzni a modern japán nyelvkönyvekhez, amelyeknek száma igen megszorodott külföldön és Japánban egyaránt, hiszen a XX. század utolsó néhány évtizedében ugrásszerűen megnőtt a világon a japánul tanulók száma. A kezdő szintű nyelvkönyvekben gyakorta átírják a japán szavakat és mondatokat latin betűkkel is. Most csupán egy jelenséget emelünk ki, amely ELEANOR H. JORDEN 1963-as japán nyelvkönyvében öltött testet. Ebben a könyvben, amely nagyjából a HEPBURN-rendszert követi, a *chōon*-ok kivételes bánásmódban részesültek, hiszen nyelvpedagógiai megfontolásokból az *ā*, *ī*, *ū*, *ei*, *ō* helyett ezek *aa*, *ii*, *uu*, *ee*, *oo* betűkkel vannak megjelölve (Beginning Japanese. Yale University Press; l. SUDA JUN'ICHI, Nihongo kyōku to rōmaji: Kokubungaku Kaishaku to kanshō 62. 1997/1: 93). Ez a jelölésmód néhány nyelvkönyvben is követőkre talált (OSAMU MIZUTANI – NOBUKO MIZUTANI, An Introduction to Modern Japanese. Tokió, 1973. xiii; SUSUMU NAGARA et al., Japanese for Everyone. Tokió, 1990. 12; A Course in Modern Japanese [Revised Edition] 1. köt. Nagoya University, 2002. xxi), és bennük így az *eiga*, *sensei*, *keizai* stb. helyett az *eega*, *sensee*, *keezai* ('film', 'tanár', 'gazdaság') stb. betűképek szerepelnek. Számunkra érdekes, hogy a HEPBURN-stílusban (valamint a *Kunreishiki* és a *Nipponshiki* átírási rendszerben is) használt *-ei* betűkapcsolat itt már a rendes úgymond nyújtóhangok egyik tagjaként vagy magánhangzó-kettőzés formában van jelen az *ee* jelölésmód révén. Ebben az esetben szavunk a *geesha* betűképpel rendelkezik, és az efféle átírás érdekes módon emlékeztet azon kanahasználatra, amelyet SHIKITEI SANBA a fentebb említett műveiben alkalmazott (*se+e*, *ta+i+te+e* stb).

8. A következőkben a szó magyar vonatkozásainak tárgyalására kerítünk sort. A TESz. (és az EWUng.) szerint a *géša* szó, amelynek jelentése „hivatásos japán táncosnő, énekesnő,

társalgónó”, először Ady Endre 1899-es cikkében fordul elő: „Léhaság, pikantéria, *gésa* gimnázium szerez nevet is, kenyeret is, de...” (Ady: ÖPM. 1: 170: NSz.). A szótár írja, hogy e szó a japánból került angol közvetítéssel az európai nyelvekbe, és európai elterjedéséhez nagymértékben hozzájárult Sydney Jones angol zeneszerző „A gésák” című operettje; a magyar *gésa* közvetlen forrása tisztázatlan, *é-s* alakja leginkább francia és német ejtési változatoknak felel meg (l. még FARKAS VILMOS, Kínai, a kínaival összefüggő japán eredetű nemzetközi és vándorszavainkról: Nyr. 1989: 484). Ha a XIX. században is hasonlóképpen ejtették a németben, valamint a franciában, mint ma, akkor a magyar forma inkább a német ejtési változatnak felel meg. Úgy véljük azonban, hogy a magyar hang-, illetve betűkép nem a francia vagy német nyelv hatására, hanem a magyar nyelv belső fejleményeként keletkezhetett. Az alábbiakban e magyar szó alakja születésének körülményeire derítünk fényt.

Ady Endre, aki írásaiban többször használja szónokat, a Debreczeni Hírlap 1899. február 23-i számában azt írja. „A Gésákat, e nem túlságosan ismeretlen, de elég vidám operettet adták – huszadszor.” A hírlap július 15-i számában pedig olyan kifejezést használ mint „*gésa* gimnázium”, amelyet fent már idéztünk. Ady a Szabadság 1901. február 23-i, valamint 24-i számában közölte a „Gésák” című cikket, amely az említett operettől szól (Ady Endre összes prózai művei 1. 2. kiad. Bp., 1990. 102, 181, 454–5, 833–4). Azon kérdés megválaszolására, hogy mettől mutatható ki a szó a magyar anyagban, még további kutatások szükségesek. Tekintettel arra, hogy a magyarok is jártak Japánban a XIX. század utolsó évtizedeiben, bizonyos, hogy közülük is akadhettek olyanok, akik már az említett operett 1897-es előadása előtt megismerkedhettek a gésákkal a szigetországbán. Ezzel kapcsolatban most fel tudunk hozni egy példát. A Vasárnapi Újságban Reményi Ferenc császári és királyi sorhajó-zászlós, aki Ferenc Ferdinánd főherceget kísérte földközi útnán és 1893 szeptemberében búcsút vett Japántól, 1894 és 1895 között – amikor a Távol-Keleten éppen a kínai–japán háború folyt – naplótöredék formájában többször cikkezett a szigetországról. Cikksorozatában többször találkozunk a *geisa* szóval: „a kis pajkos fekete szemű *geisa*” (Képek a Felkelő nap országából: 41. 1894/48: 802); „egy *geisa*-társaság”, „a zenélő *geisák*” (Képek Japánból: 42. 1895/22: 355). Reményi, aki más japán szavakat is megközelítőleg magyaros átírásban közöl, valószínűleg a már meglevő – angolos – latin betűs átírást, *geishá*-t magyarította gépiesen.

Először 1896-ban Londonban játszották a „Geisha” című operettet, amely nagy népszerűségnek örvendett Európában és Amerikában is. A következő évtől Oroszországban is előadásra került, és említés történik róla Csehov egyik művében is, aki valószínűleg 1899-ben látta Jaltában (Az erre vonatkozó irodalomról l. FUKUDA HIDEICHI, Chēhofu no mita „Geisha”. In: Uő., Kaigai no nihon bungaku. Tokió, 1994. 317–30) Tudjuk, hogy az operett német változata először 1897. október 16-án került bemutatásra Bécsben (ANTON WÜRZ, Reclams Operettenführer. In: WILHELM ZENTNER – ANTON WÜRZ szerk., Reclams Opern- und Operettenführer. 26. és 13. kiadás. Stuttgart, é. n. 117). Az OSZK-ban megőrzött plakátokból kiderül, hogy a Magyar Színházban érdekes módon szintén 1897. október 16-án szombaton került sor „A gésák vagy egy japán teaház története” című 3 felvonásos énekes játék megnyitó előadására, amelyet ugyanott 1898. április 15-én 51-edszer és 1899. október 31-én pedig 147-edszer játszottak, és Ady szavaiból ítélve Debrecenben is sokszor előadták. Az OSZK-ban megtalálható „A »Gésák« vagy Egy Japán teaház története” című, ezekben az időkben nyomtatásra került füzetecske is, amely bizonyára az operett 35 dalszövegét és kottáját tartalmazó, nagyalakú angol kiadvány (The Geisha. A Story of a Tea House. A Japanese Musical Play in Two Acts. Libretto by Owen Hall. Lyrics by Harry Greenbank. Music by Sydney Jones. London, 1896. 206 lap) alapján készült, de ez csak a dalszövegeket tartalmazza kissé hiányosan. Ebből három, nem teljesen azonos kivetelű darab maradt ránk, és számunkra figyelemre méltó közös vonásuk az, hogy a *gésa* mellett a *gejsa* szóalak is szerepel bennük. Mivel nem áll rendelkezésünkre olyan 1897 előtt nyomtatott dokumentum,

amelyben a *gésa* szóalak fordul elő, valószínűnek kell tartanunk azt, hogy a fordítók, Fáí J. Béla és Makai Emil, bár némi tétovázással, használták és bevezették ezt a formát. Tétovázásukat mutatja, hogy e mellett a névalak mellett ugyanakkor a *gejsa* formát is alkalmazták. Az ingadozás a *gejsa* és *gésa* névalakok között csupán a füzetecskén belül figyelhető meg, de a címbe és a plakátokra egységesen a *gésa* szót írták.

ORSZÁGH LÁSZLÓ szerint „A feltételezhető másnyelvi közvetítés, valamint a közvetlen angol hangélmény hiánya az oka az angol diftongusok monoftongizálódásának nyelvünkben”, és példái között szerepelteti a *konténer* szót (< ang. *container* > jap. *kontenā*). Az angol [eɪ] diftongus a magyarban gyakran az *é* magánhangzó betűjével jelölt ejtéssé válik. Az ezekben az időkben magyarba átkerült angol szavak némelyike jó példaként szolgálhat: angol *baby* > magyar *bébi* (japán megfelelője *bebī*). Vö. a következő magyar, angol és japán szavakat is: ang. *essay* > m. *esszé*; ang. *frame* > m. *frém*; jap. *furēmu*; ang. *game* > m. *gém*, jap. *gēmu*; ang. *okay* > m. *oké*, jap. *okkē*; ang. *safe* > m. *széf*, jap. *sēfu*; ang. *shaker* > m. *séker*, jap. *shēkā*; ang. *steak* > m. *szték/sztek*, jap. *sutēki*; ang. *trainer* > m. *tréner*, jap. *torēnā*; ang. *cocktail* > m. *koktél*, jap. *kakuteru* (l. ORSZÁGH LÁSZLÓ, Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. Bp., 1977. 55, 57, 86). Esetünkben vajon az angol [geɪʃə] ejtésből a kettőshangzó monoftongizálódásával megszülethetett-e a magyar *gésa* szóalak? Úgy véljük, hogy az angol íráskép *geisha* betűejtése tükröződött a magyar *gejsa* szóalakban, amely egyébként nem volt messze az angolos ejtéstől sem, és az [ej] hangkapcsolat monoftongizálódása hamar, majdnem észrevétlenül zajlott le a magyarban. Nem megy ritkaságszámba egyébként sem a magyarban, sem pedig a japánban az, hogy egyes jövővényszavak több hangképpel és betűképpel éltek és élnek egymás mellett, ahogy a japán *pēji* ~ *peiji* szóval kapcsolatban is megjegyeztük. Valószínű, hogy a *gejsa* ~ *gésa* szónak is ilyen sorsa volt ugyan, de az előbbi alak igen tisztavirág-életű lehetett. Ebben a vonatkozásban vessünk egy pillantást az 1999-ben megjelent „A világ nyelvei” című hasznos könyv (főszerk. FODOR ISTVÁN. Bp.) japán nyelvről szóló részére, ahol a japán nyelvi adatok „az ún. Hepborn[sic!]-átírásban szerepelnek, utána – ha szükséges – a magyar fonetikus alak áll (623)”. Érdekes az ott említett „*Mejdzsi*” alak. Nem tudni, hogy a „magyar fonetikus alak” alatt „a japán nevek magyar helyesírása” értendő-e, amely szerint „A szó(tag)végi *-i* magyar átírása mindig *-i*, azokban az esetekben is, amikor a japán szó(tag)vég kiejtése fülhangzós *-i*, azaz a *-j*-hez áll közel (*Meidzsi*)” (LIGETI LAJOS főszerk., Keleti nevek magyar helyesírása. Bp., 1981. 503). Egyébként ez a fogalmazás nem igazán pontos, hiszen az *-e + i* kanajelekkel rögzített szótag ejtése általában [e:] (KAWAKAMI SHIN i. m. 77–8).

Az alábbiakban még néhány korabeli adatra hivatkozunk, amelyekben szónk is előfordul. A jelen írásunk elején említett Pierre Loti műve 1899-ben magyarul is megjelent if. Lónyay Sándorné fordításában (Chrysantheme asszonyosság. Bp.), amelyből idézzük a következőket: „– Nem Missieu, nem! Azok Gésák Missieu, Gésák!* – De hát miért nem lehet az én feleségem Gésa?” A csillagos lábjegyzetben olvasható: „Guéchak a yeddoi conservatoriumban növekedett tanzosnék és énekesnők”. A *Guécha* szóalak itt ugyanaz, mint amelyet Loti használt (Loti műve 1919-ben ismét megjelent a „Krizantém asszony” címmel Vészi Margit fordításában). 1902 februárjában Zágráb után Budapestre érkezett az a japán színtársulat, amely már Európa nagyvárosaiban sikert sikerre halmozott. Az előadás egyik műsora „A gésa és a lovag” címet viselte, és az erről hírt adó lapokban egységesen a *gésa* névalak fordul elő (Magyarország 1902. febr. 22: 8–9; Vasárnapi Újság 1902. febr. 23: 123; A Hét 1902. febr. 23: 127). A *gésa* betűképpel a Pesti Napló 1904. február 20-i (51.) számában megjelent „Japáni apróságok” című rövid útirajzban is találkozunk, amelyet Jenovay Jenő írt. (Gésájával ment Jokohamából Tokióba a cikk szerint, amelyet az író ismét közöl a „Vitorlókkal a föld körül” [Bp., 1906. 139] című könyvében, mégpedig érdekes módon a *gésá*-t kicserélve az „egy németül meglehetősen jól beszélő japáni hivatalnok”-kal.)

A rövid ideig tartó kezdeti ingadozások után az 1898-tól bemutatásra került „Gésa” című operett valóban nagy hatással lehetett arra, hogy ezután már egyöntetűen a *gésa* betűképpel írják le ezt a szót magyarul. B(arátosi) Balogh Benedek, aki nemcsak hogy Japánban járt 1903–4-ben, hanem a japán nyelv ismeretével is rendelkezett, 1906-ban megjelentette a „Dai Nippon” című háromkötetes könyvét, ahol a japán nevek angolos – Japánban is leginkább használatos – átírását alkalmazta. Az „Utirajzok” című 1. kötet gésákról szóló részében a *geisha* helyett a *gésa* írásmód található meg, ami arra mutat, hogy ekkorra az utóbbi betűkép már nagyjából gyökeret eresztett a magyarban, bár tudjuk, hogy Jármay László, aki 1907-ben járt a szigetországban (A föld körül. Utazási napló. Bp., é. n. [1908.] 108), a *gésa*, *ghésa* névalakokat használja az 1908-ban megjelent útibeszámolójában.

B. Balogh könyvében továbbá a következőket olvassuk: „E (japán nyelv tanulásával kapcsolatos – S. T.) nehézség legyőzésére egy országos bizottság alakult már évekket ezelőtt, de nem tudtak megállapodni az újítás módozatai felett. Egyik csoportja a bizottságnak a latin betűk elfogadását sürgeti, másik csoport a japán jegyek kizárólagos használata mellett küzd, végül a harmadik csoport, a konzervatívok, mindent a régiben akarnak hagyni. E csoporthoz járult legújabban negyediknek az, mely zászlajára írta a japán társalgási nyelvnek kifejlesztését s ezzel karöltve a nyelvből minden idegen elemnek, főleg pedig a khinai elemeknek teljes kiszorítását. Az 1904-ik év januárjának első napjaiban ért az a kitüntetés, hogy meghívtak engem e bizottságba azon kéréssel, hogy ott a magyar nyelv mai írásmódját, annak fejlődési fázisait ismertetném meg s amennyiben hajlandó volnék, vegyek részt a bizottság további munkáiban. A nemsokára erre kitört háború levette e kérdést is a napirendről s ki tudja, mikor veszik fel újra az elszakadt fonalat” (B. Balogh Benedek: Dai Nippon. I. köt. Utirajzok. Bp. 1906. 7, 202–4, 329–30). Úgy tűnne, hogy a bizottság, amelyről a magyar szerző szól, nem más, mint az 1902-ben létrejött Nyelvvizsgáló Bizottság (Kokugo chosa iinkai), melynek célkitűzései világosak és egyértelműek voltak, de amelyek később nem valósultak meg. B. Balogh soraiból nem derül ki, hogy eleget tett-e a meghívásnak. Kétséges mindenestre, hogy a Bizottság, amely állami szervezetként működött, megkérte volna Baloghot arra, hogy vegyen részt a munkálataiban, amikor más jeles külföldi japanológusok is tartózkodtak hosszabb ideig a szigetországban. Feltehetőleg inkább egy olyan csoportról van szó, amely a latin betűk alkalmazását propagálta.

Végül csak az érdekesség kedvéért teszünk említést Kikuzawa Sueonak „A magyar stílusú latin betűs átírás” címet viselő latin betűs rövid cikkéről (Hangariyasiki Rômazituduri: Rômaji sekai 20. 1930. szeptember: 7–9), amely nagyjából a *Nipponshiki*-rendszerben íródott, és egy, a latin írást propagáló lapban jelent meg. Kikuzawa megjegyvezvén azt, hogy a japán nyelvnek Nagy-Britanniában angolos, Németországon németes, Franciaországban franciás, Olaszországon olaszos átírása van, így Magyarországon magyaros átírásnak kell lennie, amit az előző évben Budapesten megjelent „Új Nippon” című könyvre támaszkodva válasz fel. A szóban forgó könyv Imaoka Jūichirō (Dzsúicsirō) tollából való, amelyben egy fejezet a *gésák*-ról szól, mégpedig ebben a névalakban. Kikuzawa tulajdonképpen az említett könyvben található japán szövegek és szavak alapján mutatja be a magyaros átírást, tehát nincs szó a japán szavak átírásának magyarországi szabályozásáról, amely a II. világháború után kelt életre a HEPBURN-rendszerű átírást alapul véve. Említésre méltó, hogy a magyar nyelv ábécéje rendelkezik az egyik legalkalmasabb betűkészlettel a japán szavak latin betűs átírására, különös tekintettel a japán nyújtóhangok átírására, amely gondot okoz az ékezeteket alig használó nyelvek esetében.

The word forms *geisha* and *gésa* against the backdrop of the history of Japanese

The word *geisha* is represented in Japanese by two Chinese characters or by four kana symbols: *ge + i + shi + ya*. That word, adopted in a number of European languages as a Japanese loanword, is in general rendered as *geisha* (as in the modified Hepburn system, or *Hyōjunshiki*) or something similar in most languages, as opposed to Hungarian where it is represented by only four letters as *gésa*. – In Japanese, the spoken form of what is represented by a kana symbol involving *-e* followed by the kana symbol for *i* when a Chinese character is transcribed into kana symbols (*jion kanazukai*) turned into a syllable whose nucleus is a long *-ē* several centuries ago. In the Meiji period, the idea occurred to some spelling reformers that kana symbols involving *-e* should not be followed by the kana symbol *i* (*e + i*, *ge + i*, *me + i*, etc.) but rather by a straight line (*e-*, *ge-*, *me-* etc.). Likewise, some people working on the Romanization of Japanese words suggested that *-ei* should be replaced by *-ē*. However, the spelling reform was soon discomfited and until 1946 everything remained roughly as it had been; even after that date, the kana representation *-e + i* and *ei*-type transcription both survived as exceptions, to the present day. – In the mid-nineteenth century when (mainly English-speaking) Europeans and Americans came to know geishas, the word referring to them was committed to paper as *geisha*, reflecting the kana spelling pronunciation. In Hungarian, where the word may have been transmitted by German and English, after a short period of vacillation among *geisa*, *gejsa* and *gésa*, the last-mentioned form came to be generally used since the end of the nineteenth century, due to a Hungarian-internal phonological development. By mere coincidence, this traditional Hungarian form reflects the current Japanese pronunciation more faithfully than *geisa*, a potentially regular but non-accepted Hungarian transcription would.

TORU SENGA